

Eindtekst Niet alle filosofie begint bij Plato -2016

Theo Meereboer en Petra Bolhuis

Inleiding

Tegenwoordig hebben veel mensen belangstelling voor de praktijk van verschillende oosterse denkwijzen. Denk aan Boeddhisme, Taoïsme en Zen. In de colleges hebben we laten zien hoe deze denkwijzen, zo verschillend als ze nu zijn, een gemeenschappelijke grond kennen. In tien colleges hebben we een overzicht gegeven van de geschiedenis van de filosofie en onderzochten we verschillen en overeenkomsten.

Wat is filosofie?

Filosofie is een Griekse term die betekent liefde voor-, of begeerte naar kennis en wijsheid. In de geschiedenis van de westerse filosofie wordt het begin van de filosofie veelal beschreven als het begin van het rationele denken. Het woord stamt van ongeveer 800 BCE.

“Dat we tegenwoordig spreken van 'filosofie' komt omdat de Grieken het woord philosophia hebben bedacht, wat 'liefde voor de wijsheid' betekent, en omdat de traditie van de Griekse philosophia aan de Middeleeuwen is doorgegeven en vervolgens aan de moderne tijd.”ⁱ

We hebben laten zien dat het lang geduurd heeft voor het woord filosofie ook aan niet westerse teksten werd toegekend. In deze colleges hebben we de nadruk gelegd op de gemeenschappelijke basis van alle soorten filosofie in de axiale tijdⁱⁱ. Mensen op het Eurazische continent hebben vanaf de axiale tijd culturen ontwikkeld die de problemen van die periode probeerden op te lossen. De toename van de populatie, de toename en ervaring van het lijden, de beperking door de bestaande religies en de ontoereikendheid van de verklaringsmodellen van de werkelijkheid, zijn belangrijke elementen die de problemen van die tijd bepaalden. In de axiale tijd veranderde de mens op een ingrijpende manier van psychologie; het denken buiten het kader van het vooroudergeloof ontstond. Daarmee samenhangend ontstonden idealen, individualisme, gewetensvorming, ethiek en –in sommige gevallen– een persoonlijk ethos. De manier waarop in de verschillende gebieden ideële denkwijzen tot stand kwamen hing samen met de problematiek die mensen in die gebieden het hoofd moesten bieden.

Vanuit dit perspectief hebben we de geschiedenis van de filosofie beschreven. We hebben daarbij de lijn van de eigen westerse samenleving in deze colleges het meest uitgebreid behandeld omdat dat de manier van leven is die geleid heeft tot ons huidige bestaan. De schets die we van de niet-westerse denk- en leefwijzen hebben gegeven is onvermijdelijk bepaald door onze westerse bril. Dat neemt evenwel niet weg dat het de enige manier is om tot die andere onbekende denkwijzen door te dringen. Het is voor mensen onmogelijk om zich te ontdoen van de betekenisverlening die hen heeft

gemaakt tot wie ze zijn. De weg naar het opnemen van het onbekende, het andere, kunnen we alleen bereiken door ons open te stellen voor dit andere en bij de ervaring van weerstand tegen andere waarden of leefwijzen te blijven zoeken naar ruimte in ons zelf. Het is dan goed om ons te realiseren dat andere culturen, net als de onze, een manier zijn om onszelf te beschermen tegen de vijandige omstandigheden, klimatologisch, geologisch of demografisch waarin we als mensen ons leven gestalte moesten geven.

Overeenkomsten in de verschillende denktradities

In de tekst van het eerste college hebben we stil gestaan bij de voorwaarden die het in stand houden van een cultuur mogelijk maakten. Deze voorwaarden zijn eigenschappen die de mensen nodig hadden om de cultuur in stand te houden en over te dragen. Wanneer deze eigenschappen onvoldoende aanwezig waren in menselijke gemeenschappen dan waren ze gedoemd om uit te sterven. Hoe beter aan de genoemde eigenschappen werd voldaan, hoe groter de kans op overleven in moeilijke en veranderende omstandigheden. Voorzichtige schattingen gaan er van uit dat de mens al een miljoen jaar op aarde leeft en dat betekent dat er al minstens 60.000 generaties mensen op dit soort specifieke eigenschappen geselecteerd zijn op darwinistische gronden. Wanneer we dan ook aangeland zijn bij de uitvinding van landbouw en veeteelt is het niet verwonderlijk dat dit op verschillende plaatsen op het Eurazische continent min of meer tegelijkertijd plaatsvindt, want we zijn in een miljoen jaar in belangrijke mate gelijk geworden. Genetici van vandaag de dag claimen dat de erfelijke variëteit van een stam van chimpansees groter is dan die van de gehele mensheid. Dit zou verklaard kunnen worden vanuit deze selectieprocedure van zovele generaties. We moeten er daarom van uitgaan dat de mensen van de axiale periode een brein en het daarbij behorend bewustzijn hadden dat in belangrijke mate gelijk was aan elkaar, ongeacht verschillen in uiterlijke kenmerken of leefgebied. De oplossingen die voor problemen werden gevonden leken daardoor in hoge mate op elkaar. We moeten daarom de overeenkomsten tussen de aanvang van de verschillende denkwijzen steeds aan proberen te wijzen, zodat de verschillen weliswaar niet weg zullen vallen, maar in elk geval gerelativeerd zullen worden.

Voor een ander deel zijn deze overeenkomsten te verklaren uit het onderling contact van de verschillende culturen en vanuit het gegeven dat de Arische mensen zich over een groot deel van het Eurazische continent hadden verspreid. Martha Nussbaum zegt in de 'Breekbaarheid van het Goede'ⁱⁱⁱ dat we culturen kunnen zien als een technè tegen tuchè, wat zoveel wil zeggen als een ambacht tegen het noodlot. Dat is een heldere, compacte beschrijving van de kern van menselijke culturen. En geeft aan hoe we over de verschillende filosofieën moeten denken.

Verschillen in de denktradities

In het westen kennen we de combinatie van de rationele verklaring van de werkelijkheid en een geloof dat, wanneer we dat al aanhangen, de grond van onze moraliteit is. Vanaf de 17de eeuw zien we dit model tot stand komen. Dit voor ons normale model vertroebelt evenwel ons denken over andere religies en de cultuur waarin we die vinden. Door ons denken in termen van een bewijsbare waarheid en een onbewijsbaar geloof, kijken we naar andere culturen alsof er een ontbrekende denkwijze is die de mensen zou kunnen wijzen op de irrationaliteit van hun religieuze overtuigingen. Dat is de grote misvatting van ons westerlingen. De religie is iets anders dan een geloof. Een religie is volledig vergelijkbaar met onze rationaliteit en is voor mensen in andere culturen hét verklaringsmodel voor de werkelijkheid. Waar wij bijvoorbeeld een aardbeving analyseren als een onpersoonlijk, natuurlijk verschijnsel, veroorzaakt door bewegende aardmassa's, zien andere

denkwijzen hierin de hand van geesten met een wil tot handelen. De westerse verklaring wordt vrijwel altijd wel geaccepteerd, maar de grondoorzaak, de aanstoot, wordt dan toch in een geest, een god of een levende entiteit geplaatst. Waar wij in een geseclariseerd westers wereldbeeld werken en consumeren om deel van de maatschappij en dus van de economie te blijven uitmaken, handelen mensen in andere culturen enerzijds om in leven te blijven, anderzijds om te voldoen aan de eisen van de goden en geesten, de krachten en denkbeelden die zij verantwoordelijk achten voor hun voortbestaan.

De axiale tijd

Aandacht voor het lijden

Hoewel dit vandaag de dag niet erg zichtbaar is, hebben de drie monotheïstisch religies en het Hindoeïsme, het Boeddhisme en het klassiek filosofische Griekse denken een grote mate van verwantschap. Hun oorsprong ligt in het steppegebied van centraal Eurazië. In dit gebied ontstond, na eeuwen van rust, voortkomend uit de luxe van landbouw en veeteelt, een onrust die mogelijk het gevolg was van de steeds groeiende bevolking. Enerzijds ontstond hieruit de grote behoefte aan geweld en strijd. Het gevecht werd een uitdaging die zozeer bevredigde, dat het geweld als een epidemie om zich heen greep. Schatting is dat 25% van de jonge mannen overleed in de strijd. Anderzijds ontstond hier een alternatief voor de strijd namelijk de weg naar binnen. De periode waarin deze beslissende omwenteling ontstond wordt door Jaspers^{iv} de axiale tijd genoemd. Hij plaats deze tussen 900 en 200 BCE.

Wat in de axiale tijd gebeurde kunnen we nu, terugblikkend, van een betekenis voorzien, die voor de mens in die tijd onmogelijk te begrijpen was. Wat in de tijd voorafgaande aan de axiale tijd was gebeurd, kunnen we beschrijven als een crisis van het vooroudergeloof. Het vooroudergeloof was het totale domein van het menselijk zelfbewustzijn en was dan ook nog een gedeeld zelfbewustzijn. Het 'zelf' was van de gehele gemeenschap, omdat ieder lid van die gemeenschap dezelfde verhalen kende, dezelfde woorden kende en geen denken kende buiten de verhalen die werden overgedragen. Wanneer de populatie toeneemt door de uitvinding van landbouw en veeteelt, ontstaat een crisis. Voor vrouwen is de nieuwe situatie bijna onverdeeld gunstig. Meer voedsel, meer veiligheid en meer overleefkansen voor hun kinderen zijn enkele van de gevolgen van de nieuwe verworvenheden. Voor mannen lag dat anders. De taak die ervoor mannen lag; een taak die een beroep deed op vindingrijkheid, kracht, moed en gebruik van het brein voor het verkrijgen van jachtbuit of het verjagen van gevaren, werd werkeloos. De sedentering, de landbouw en de veeteelt brachten de man in een crisispositie. Zijn bestaan kende geen vervulling meer. Dat bracht een ontwikkeling op gang die we hier niet uit en te na zullen beschrijven, maar waar we een bepaalde lijn uit zullen lichten. Er ontstond een groep mannen die, om invulling te geven aan hun zelfbewustzijn, een verklaringsmodel voor de werkelijkheid gingen ontdekken. Structuren die binnen het vooroudergeloof nooit in het zicht waren geweest, maar die in de nieuwe omstandigheden van belang werden, vroegen om verklaringen en zo ontstond een priesterklasse. Dit deel van het verhaal is meestal wel bekend. Waar zelden aandacht aan wordt besteed is aan de vraag waar ze dit verklaringsmodel vandaan haalden. Ten slotte kenden ze alleen het beperkte bewustzijn, zoals dit binnen het vooroudergeloof werd toegestaan. De stap die deze priesterklasse maakte kunnen we nu begrijpen. Op dat moment dat het werkende brein van de mens een bewustzijn ontwikkelde, ontstond noodzakelijkerwijs ook een onbewuste. Vandaag de dag weten we dat het onbewuste een

belangrijke motor is voor ons bewustzijn. Toen de priesters, geholpen door ascese en geestverruimende middelen, het dwingende keurslijf van het vooroudergeloof los konden laten, konden ze uit de stem van hun onbewuste putten. Deze relatie tussen bewustzijn en onbewuste was nieuw omdat tot op dat ogenblik een taboe lag op alle andere denken dan het denken in termen van het vooroudergeloof. Het leverde een aantal nieuwe innerlijke perspectieven op. De 'stem' uit het onbewuste werd vertaald als de stem van de ziel. Intuïtie kreeg een positie van inspiratie in plaats van een taboe en er ontstond een zoektocht naar meer inzicht in allerlei opzichten. Het soort inzicht dat werd gezocht werd bepaald door de meest uiteenlopende omstandigheden, maar er zijn een aantal gemeenschappelijke kenmerken. Het onderscheid tussen religie, filosofie en geloof zal in het vervolg worden toegelicht.

Hindoeïsme

We gaan nu nader bekijken hoe die andere weg, de weg naar binnen, zich ontwikkelde. Het denken dat zich hier ontwikkelde heeft een aantal kenmerken;

1. Ten eerste is er een behoefte aan een verklaringsmodel over de oorsprong van de wereld, de natuur en de mens;
2. Er ontstaat een scheiding tussen goed en kwaad die van een andere orde is dan het strikte overleven;
3. Introspectie wordt belangrijker.

Men constateert in introspectie dat het bewustzijn, waarin de taal als een heilig voertuig gebruikt wordt, een grens heeft waar men niet met behoud van denken overheen kan. De introspectie wordt een bewustzijnsactiviteit die geleerd kan worden en die deel uit gaat maken van de kunde van de priesterklasse. Het wordt meditatie. Deze meditatie houdt zich bezig met, onderzoekt en geeft vorm aan ideeën over het innerlijk.

De hiervoor genoemde meditatietechnieken worden uitgebouwd en er ontstaat een begeleidend filosofisch wereldbeeld bij deze in eerste instantie religieuze ontwikkeling. De taal van de priesters, de liturgie, die al van oudsher als heilig wordt gezien, ontwikkelt zich tot de oergrond van het bestaan, tot *Bragman*. De meditatie leidt tot het idee dat de kern van de mens, het 'Atman' van dezelfde aard is als *Bragman* en dat de mens, gevangen in het rad van de wedergeboorte, in staat is om zozeer zuiver te worden dat het *Atman* kan opgaan in *Bragman*. De zuiverheid wordt bereikt door begrip van de schijngestalte van de werkelijkheid. De werkelijkheid die we ervaren is, zo niet onwaar, dan toch van een lagere orde dan de oorsprong van al het bestaande; het *Bragman*. Deze opvattingen leiden tot het Hindoeïsme, zoals we dat tegenwoordig nog kennen. Tussen 1500 en 500 BCE vind deze manier van denken zijn vorm.

Boeddhisme

Naast nog andere denkwijzen die in deze tijd ontstaan, maar van ondergeschikt belang zijn gebleven, ontstaat het Boeddhisme. Deze denkwijze is, net als het Hindoeïsme, gericht op het verbreken van de cyclus van wedergeboorte. Waar het Hindoeïsme ervan uit gaat dat het 'Atman' kan worden gezuiverd zodat het opgaat in de oerbron van bestaan, het *Bragman*, heeft het Boeddhisme het 'An-atman' als uitgangspunt. Dat wil zoveel zeggen dat er niet zoiets is als een 'zelf'. De door de mens gekende werkelijkheid bestaat uit dharma's. Deze krachten zijn bepalend voor de gestalte van de

werkelijkheid, zonder dat we ze kunnen zien, maar we kunnen de effecten die ze oproepen wel waarnemen. Wellicht voor ons het best vergelijkbaar met magnetisme en zwaartekracht.

Alle dharma's zijn verschillend en op de verknopingen van de dharma's zijn manifestaties van die werkelijkheid in de vorm van alle levende en levenloze dingen. Alle verschijnselen, ook de mensen zijn manifestaties van zo'n verknoping van dharma's

Nu heeft het Boeddhisme zich in twee grote denklijnen (Theravada en Mahayana) opgesplitst; waarbij de eerste lijn ervan uitgaat dat individuele verlichting mogelijk is en daarmee het individu in staat is om zich te onttrekken aan de cyclus van wedergeboorte, terwijl de tweede lijn van mening is dat de opheffing uit het rad van wedergeboorte alleen door de gehele gemeenschap van mensen kan worden bereikt. Deze lijn streeft naar een algemeen loslaten van hechting aan de wereld. Het individuele niveau van onthechting draagt dan bij aan de onthechting van de hele gemeenschap.

Nirwana wordt omschreven als 'de toestand van de vlam wanneer die is gedoofd'. Dit is voor de westerse wijze van denken moeilijk toegankelijk, maar we moeten hierbij bedenken dat binnen het denken van het Hindoeïsme en het Boeddhisme alle leven lijden is. Zelfs geluk is lijden; niets in het leven onttrekt zich aan lijden, behalve de totale onthechting. Uitzondering hierop is de compassie met alle leven, aangezien alle leven lijden is en daarmee tot de gedeelde lotservaring behoort.

Confucianisme

Confucianisme is wellicht de minst metafysische filosofie die er in de axiale tijd bestaat. In de praktijk is ook het confucianisme vermengd geraakt met godsverering, maar Confucius zelf schrijft alleen over de maatschappij in het ondermaanse en ook zijn idealen voor die maatschappij zijn voortgekomen uit een (geïdealiseerd) historisch voorbeeld en is dus niet van goddelijke of metafysische oorsprong. Ooit was er een gouden tijd en die gouden tijd is verworpen doordat mensen hun rol in de samenleving niet meer op de juiste wijze invulden. Als iedereen zijn rol weer naar behoren vervult, komt de wereld in orde. Het is een traditionalistische en uiterst conservatieve levenskunst zo lijkt het. Toch geeft Confucius woorden aan een nieuw ideaal;

"Tzu Kung vroeg: "Is er één woord waarmee gedurende een leven lang in overeenstemming kan worden geleefd?" Confucius zei: "Het is 'vergeving'. Wat u voor uzelf niet wenst, wens dat een ander niet." (Gesprekken XV:23)

Rituelen en ethiek hangen sterk samen en het zoeken van antwoorden in de I Tjing of het boek van verandering is zo'n vorm waarbij traditie en actualiteit samenkomen.

Taoïsme

Het taoïsme gaat uit van een metafysica die we kunnen kenmerken als voortdurende verandering. Alles is in beweging en in die beweging zijn twee wisselende potenties aanwezig het Yin en het Yang, zij vormen de polariteit van de beweging. Deze energievelden manifesteren zich in Te, wat de aanduiding is voor de manifestaties van het tao in het hier en nu.

Doel van het taoïsme is het inzicht verwerven dat die voortdurende wisseling zelf geen betekenis heeft. In de natuur is geen goed en kwaad. Als we alles zouden kunnen ervaren als 'slechts verandering' dan wordt het een energieveld waarbinnen wij onze plaats moeiteloos in kunnen nemen.

In ieder volgend ogenblik is er een nieuwe totaliteit van energetische verknopingen, van een verhouding van yin en yang, van een manifestatie van het tao in te. In zo'n volgend ogenblik is een plek voor alles wat is. Neem jouw plek in; niet meer en niet minder. De taoïst zoekt de moeiteloosheid, de weg van de minste weerstand en dan weet hij dat hij de juiste positie heeft gevonden. Er is wel ruimte voor vrije wil, maar binnen de bewegingen van tao. Dus niet een plan en dat implementeren en maar dapper doorgaan bij tegenslag, maar aanvoelen waar ruimte is en bij weerstand terugtrekken en voorzichtig te werk gaan tot er weer een moeiteloze ruimte is voor jouw activiteit.

Het taoïsme is juist gericht op de 'lege' geest. Denken is een uitdrukking van een doel en strookt daardoor niet met het centrale principe van het taoïsme. We moeten hierbij begrijpen dat het taoïsme uitgaat van de onwaarheid van de tegenstellingen. Zij stelt dat er geen geluid is zonder stilte, geen groot zonder klein, geen zelf zonder ander en geen boven zonder onder. Dat vertelt de taoïst dat het aanwijzen van het ene, direct de tegenstelling ervan ook aanwijst, zodat er geen aanwijzen van een oordeel is, er is altijd een zichzelf opheffend samengaan van tegendelen.

Een ander, mogelijk verhelderend denken van het taoïsme geldt de verhouding tussen tao en te. Het 'te' is het ding, het object. Een huis bestaat niet louter uit muren, want vier muren tegen elkaar aan, vormen geen huis. Het is de leegte tussen de muren die het huis tot huis maakt. Het porselein wordt pas een kopje als er een leegte is dat vloeistof kan bevatten. Op dezelfde wijze is alles in de werkelijkheid afhankelijk van de ruimte die er voor de dingen, de mensen en de dieren is. In de natuur is er steeds een ruimte in het volgende ogenblik, een ruimte die kan worden ingenomen door alle dingen, mensen en dieren, door alle 'te' en de ruimte die er is, is het tao. Het woord voor natuur is dan ook te vertalen als 'het van zelf zo'.

Zen-boeddhisme.

Het taoïsme en boeddhisme hebben zich in China verenigd in het Chan boeddhisme. Daarna is dit Chan boeddhisme in Japan bekend geworden als zenboeddhisme. Zenboeddhisme kent een aantal richtingen. Centraal staat de vermenging van de gedachte van tao of dao (de onbenoembare weg van verandering) en de boeddhistische vormen van meditatie en de daarbij gebruikte technieken uit de strijdcultuur en het dagelijks leven. Van vechtsport tot bloemschikken alles kan zen gedaan worden, alles kan zen meditatie zijn.

Zenboeddhisme is in het oosten vaak sterk geritualiseerd, kent een strenge meester- leerling hiërarchie. Het gaat er van uit dat het rationele verstand een struikelblok is op weg naar verlichting. De zenboeddhist kent evenals de boeddhist een rad van wedergeboorte waarvan mensen pas loskomen als ze het idee loslaten dat ze werkelijk een ego hebben dat invloed uit kan oefenen op de wereldgebeurtenissen. De zen traditie maakt het hebben van een leraar tot wezenlijk onderdeel van de mogelijkheid om verlichting te bereiken. Het niet rationele paradoxale moment dat gezocht wordt kun je niet zelf vinden en moet door meditatie, training, koans en soms geweld worden losgemaakt door iemand die verder is op het spirituele pad dan de leerling.

Shintoïsme

In Japan speelt naast het zen boeddhisme en confucianisme het al veel oudere shintoïsme nog steeds een belangrijke rol. Waar in het Tibetaanse boeddhisme het oude natuur geloof is versmolten met het boeddhisme en deel uitmaakt van de rituelen zien we in Japan nog tot op de dag van vandaag

naast vermenging ook onderscheid tussen de verschillende Japanse religies. Het shintoïsme kent eigen tempels en een eigen huisaltaar en eigen feesten.

De natuurreligies zijn denkstructuren die een levende samenhang probeerden te leggen tussen de verschillende natuurverschijnselen waardoor men omringd was. De elementen waaruit dat bestaat kent vaak een driedeling: Er zijn krachtige goden (soms één enkele god) die de wereld gemaakt hebben en dragen of besturen. Er zijn voorouders die de welvaart van het volk mogelijk hebben gemaakt en nog steeds ondersteunen. En er zijn natuurwezens die aanbeden moeten worden en soms zijn deze ook aanwezig in culturele voorwerpen. (amuletten, kami)

Het Shintoïsme is niet geïntegreerd geraakt in één wereldbeeld met bijvoorbeeld het boeddhisme en kan daardoor ook losgelaten worden in haar oorspronkelijke strengheid. Het maakt deel uit van de common sense en wordt met het ontwikkelen van een moderne levensvisie meer en meer symbolisch opgevat.

De Griekse (en later Romeinse) filosofie

De Griekse filosofie begint bij denkwijzen die de werkelijkheid losmaken van een godenwereld. In plaats van de macht van Uranos, Chronos en Zeus zoeken deze denkers het ontstaan van de wereld der dingen in oerbegrippen als water, vuur, lucht en aarde. Daarmee wordt de macht van de goden verbroken en begint de uitvinding van de rationaliteit. Deze manier van denken is zo succesvol dat de vrije mannen die gaan gebruiken voor een zoektocht naar eudemonia, het goede leven. Deze denkwijze richt zich op de buitenwereld, op macht over de natuur. Dit mondt uit in beschrijvingen van de werkelijkheid gebaseerd op een oorzaak en gevolg denken, zonder tussenkomst van goden of geesten. De rationaliteit wordt gestructureerd door verschillende vormen van logica.

Plato zoekt een verklaring voor het verschil tussen de wereld zoals die is en de wereld zoals die zou moeten zijn in een ideeënwereld waarin het Schone het Ware en het Goede samenvallen. In het ondermaanse kunnen wij mensen de wereld alleen begrijpen omdat we herinnering hebben aan die ideeënwereld. Door te luisteren naar de stem van de herinnering kan de ziel terugkeren naar de wereld van die Idea. Waar Plato eerst vooral Socrates beschrijft die middels vragen de eigen herinnering wakker wil maken in ieder mens, gaat hij na de dood van Socrates een staat ontwerpen waarbinnen het leven van diegenen die filosoof zijn gewaarborgd kan worden. Daarmee levert hij een wereldbeeld dat in het latere christendom wordt opgenomen.

Aristoteles, leerling van Plato, is de andere grote naam uit deze periode. Hij zoekt de oplossing niet in een ideeënwereld, maar in het ondermaanse zelf. Door te kijken naar wat is kun je zien wat goed is en wat niet. Zijn streven is een weg die het gouden midden zoekt tussen de uitersten. Daarnaast observeert hij de werkelijkheid omdat hij wil ontdekken wat het doel is dat ieder mens en ieder ding nastreeft. Voor Aristoteles is het doel van de mens het bereiken van het individuele optimum. Daarom vallen voor hem het geluk en het gelukt zijn samen. Uit zijn observaties leest hij af dat het doel van de mens het ontwikkelen van zijn rede is. Uiteindelijk wordt de mens dan gelijk aan de onbewogen beweger waar alles uit is voortgekomen.

Naast deze vorm van filosofisch denken krijgt ook een andere lijn van denken over de werkelijkheid gestalte. Het gaat hier om denken over de werkelijkheid dat zich richt op het veranderen van de houding tegenover de gebeurtenissen. Het epicurisme en het stoïcisme zijn vormen hiervan. De stoïcijn gaat er van uit dat een oordeel geveld moet worden over iedere confrontatie met de wereld

en dat men dan een onderscheid moet maken tussen dat wat men in de hand heeft en dat wat men niet in de hand heeft. Wat iemand in de hand heeft, waar iemand macht over heeft, daar kan iemand zich mee uiteen zetten. Daar werkt de rationele manier van ingrijpen. Waar men geen macht over heeft, daar is een andere houding op zijn plaats. De ultieme houding die het stoïcisme zich aanleren wil is de houding tegenover de dood. Weet iemand de angst voor het sterven te overwinnen, dan heeft zo iemand de angst voor het leven en de kwetsbaarheid daarvan overwonnen. Epictetus zegt in dit verband 'Het zijn niet de dingen die ons raken, het is ons oordeel over de dingen'. De epicuristen zoeken ook een andere houding, maar vinden die in het tegemoet komen aan de vraag van het lichaam. Zorg dat het lichaam precies genoeg krijgt dan stopt de stem van het lichaam en is er rust.

Bovengenoemde filosofisch scholen blijven bestaan tot 529. Er zijn door de hele klassieke geschiedenis heen ook tal van filosofische richtingen die sterke verwantschap hebben met het boeddhisme en met mythische en mystieke overtuigingen.

Filosofie wordt dienstmaagd van de religie

Christendom

Wanneer het christendom opkomt, wordt het in eerste instantie niet door de machthebbers getolereerd. Christenen worden vervolgd. De vervolgingen houden pas op wanneer keizer Constantijn in het begin van de vierde eeuw christen wordt en hij zijn legers laat strijden onder een christelijk blazoen. Vanaf dat ogenblik wordt het christendom belangrijker en aan het einde van de vierde eeuw wordt het staatsgodsdienst. Dit christendom wijkt af van de filosofieën en godsdiensten die tot op dat ogenblik bestaan. Tot op dat moment worden godsdienst en filosofie onafhankelijk van elkaar aangehangen. Het christendom verenigt nu godsdienst en filosofie in één religieuze leefwijze. Er ontwikkelt zich een christelijk denken dat het filosofisch karakter van het denken onderschikt aan de christelijke leer. De dogmata die in de loop van de eerste eeuwen van christelijke macht bepalend worden voor het denken, maken dat we in de tijd tot de tiende eeuw spreken van patristiek, omdat het denken zich dan voltrekt langs de lijn van de zgn. kerkvaders, zoals Augustinus en Tertullianus. Pas vanaf de tiende eeuw ontstaat weer een vorm van filosofie over de religie, de scholastiek. Van groot belang voor deze filosofische stroming is de herontdekking van een aantal werken van Aristoteles. Deze herontdekking vindt plaats door samenwerking met islamitische denkers, want binnen de islam is Aristoteles al die eeuwen niet alleen bewaard, maar ook zeer kundig becommentarieerd. (o.a. Averroës)

Islam

In het begin van de zevende eeuw leefde Mohammed. Hij is de stichter van de islam. Middels openbaring ontvangt hij de Koran, een heilig boek, vergelijkbaar met het oude testament. De islam verzet zich tegen zowel de joodse als de christelijke leer, maar hangt wel dezelfde god aan. Al snel heeft de islam zich over een enorm gebied uitgebreid. Van India tot Marokko zijn de mensen onderworpen aan de islam. Dat brengt met zich mee dat het Perzische rijk, Egypte en de Indiase cultuur tot de erfenis van de islam kunnen worden gerekend. In de stad Bagdad ontstaat een intellectueel centrum waar de teksten van de Griekse filosofen worden vertaald in het Arabisch en waar de filosofie een grote stimulans door krijgt. Op het Iberisch schiereiland, dat ook door de islam is veroverd, ontstaan universiteiten, waar net als in Bagdad, filosofisch denken wordt ontwikkeld

door een oecumene van Grieken, christenen, joden en islamieten. Hier wordt Aristoteles onderwezen, samen met islamitische denkers als Averroës, Avicenna en al-Farabi.

In 1258 vindt er een grote ramp plaats. De Mongolen doen een inval in het islamitische rijk, waarbij Bagdad en haar bibliotheek worden vernietigd en de bevolking, die de intellectuele elite van het rijk was, gedood wordt. Er worden tussen de achthonderdduizend en een miljoen mensen onthoofd door de Mongolen. Hiermee dooft de filosofische bloei van de islam uit en richten de mensen zich op de religie zonder filosofie.

Descartes en het moderne denken

Scheiding lichaam-geest en de bloei van westers wetenschappelijke denken

In wat we nu de late middeleeuwen noemen, ontstaat een nieuwe stratificatie in de samenleving. De orde bestaat tot dan toe uit de adel, de geestelijkheid en de boerenstand. Deze ordening wordt door de adel en de geestelijkheid in stand gehouden, maar er komen groepen mensen die zich aan deze ordening gaan onttrekken. Dit zijn mensen die zich bezighouden met handel en industrie. Door de ervaring van de bevolking dat de afname van de schaarste helemaal niet ten goede kwam aan de boerenstand en aan de neringdoenden, ontstaat een groeiende onvrede. De kerk gaat zich actief met de geldeconomie bemoeien en gaat bijvoorbeeld aflaten verkopen. Dit zijn geschreven verzekeringen die, in ruil voor geld, een plaats in de hemel garanderen. De frictie die dit soort praktijken oplevert, maakt dat de nieuwe stand, de burgerij, zich steeds onafhankelijker gaat opstellen en een vorm van christendom zoekt dat betekenis geeft aan hun, nieuwe, leefwijze. Ook het filosofisch denken kent in die tijd een zoektocht naar gedachtegangen die recht doen aan deze andere manier van leven.

René Descartes, die leefde van 1596 tot 1650, is degene geweest die een filosofie ontwikkelt die aansluit bij de belangen van de burgerij en die de aanvang genoemd wordt van de moderne tijd. Hij wilde af van allerlei bijgeloof en onware leefstructuren, opgelegd door een bijgelovige bevolking en een machtsbeluste kerk. Hij stelde dat hij 'de werkvloer schoon maakte' door aan alles wat hij waarnam en bedacht te twijfelen. Wanneer hij dit tot het uiterste doordenkt, blijft over dat hij twijfelt. In die ultieme twijfel ervaart hij dat hij bestaat, zodat hij de beroemde uitspraak formuleert 'Ik twijfel, dus ik besta'. Hiermee brengt hij een absolute scheiding aan tussen het denken en alle andere verschijnselen. Nadat hij het Godsbewijs van Anselmus ten tonele voert, stelt hij dat God geen bedrieger is en dat de waarnemingen die hij doet overeenkomen met de waarheid, omdat God dit zo verzorgt. Bij deze bewijsvoering moeten we ons wel realiseren dat hij het bestaan van het 'ik' niet bewijst, maar dit als axiomatiche waarheid aanneemt. Omdat hij het bestaan van God wel bewijst, is zonder bedoeling, de uiteindelijke macht over het denken bij de mens komen te liggen. Het effect van deze actie zullen we nog terugzien bij het deïsme.

Nu wil Descartes een waarheid die loskomt van de hiërarchie van het inzicht. Tot op dat ogenblik is waarheid gekoppeld aan de hiërarchische positie in de kerk. De burgerij heeft behoefte aan een waarheid die van een andere orde is. Het wereldbeeld van mensen wordt verwoord door het religieuze denken. De oorzaak van alle dingen, alle gebeurtenissen en alle verschijnselen ligt in de macht van God. Er bestaat geen denken waarin de materiele oorzaak en gevolgtrekkingen zoals die bestonden in de klassieke tijd gehanteerd worden. Toch zijn er wel enkele denkers die een nieuw geluid laten horen. Copernicus en Galilei bestudeerden de hemellichamen en beschreven hun banen in wiskundige termen. Nu was Descartes zelf opgeleid in de wiskunde en deze denkwijze sprak hem

zeer aan. In het christelijke denken was de filosofie van Plato voor een groot deel opgenomen. De ideeënleer werd binnen de christelijke leer vertaald als waren dit de gedachten van God, de gedachten waarmee hij de wereld had geschapen. Nu had Plato de meetkunde opgenomen in de wereld van de ideeën, omdat hij vond dat rechte lijnen, bollen en driehoeken nergens in de wereld voorkwamen en ze dus afkomstig moesten zijn uit de ideeënwereld. Descartes redeneerde dat, wanneer de wiskunde de gedachten van God waren en hij, Descartes, wiskundige was, deze wiskunde door God in de mensen geplaatst was om de werkelijkheid mee te leren kennen. De wiskunde is overdraagbaar en daarmee is de waarheid die uitgedrukt werd in wiskundige termen overdraagbaar geworden. Omdat God de wereld had geschapen met behulp van de wiskunde was een waarheid, gewonnen met wiskundige termen, altijd en overal waar. Hiermee was de basis voor de westerse wetenschap gelegd.

Deze denkwijze sloeg erg aan en leverde ook veel resultaat op voor nieuwe experimenteel filosofen, zoals Boyle, Gay-Lussac, Newton en vele anderen. Daardoor ontstond een algemeen denken in termen van materiele oorzaken en gevolgen daarvan. Iedere keer dat een oorzaak en het gevolg daarvan in de materialiteit werd gelegd, verdween een klein stukje van de macht van God. Er ontstaat een verklaringsmodel voor de werkelijkheid, dat anders is dan het religieuze, zodat de religie als verklaringsmodel verdwijnt en de religie tot geloof wordt. Het christendom wordt een geloof dat de rationaliteit die wordt gehanteerd, moreel ordent.

Resumerend kunnen we stellen dat het denken van Descartes het volgende heeft bewerkstelligd:

1. De macht over het denken en over de ordening van de werkelijkheid komen in het 'ik' te liggen.
2. De waarheid wordt bewijsbaar, overdraagbaar en altijd en overal geldig.
3. Het religieuze denken wordt geloof en krijgt een beperkte macht, te weten de moraliteit en de zielzorg.

Begin van hernieuwde kennismaking met niet-westerse filosofie in 18 en 19de eeuw

Deïsme

In de loop van de 18de eeuw verandert het geloof van karakter. De exacte wetenschappen en de opvattingen over de stabiliteit van de waarheid veranderen de opvattingen over God. God blijft de schepper van hemel en aarde, maar na de schepping kan of wil God niet meer ingrijpen in de natuurwetten die Hij zelf heeft geschapen. Wonderen kunnen niet meer. Het arbeidsethos is gemeengoed geworden zodat versterving, mystiek, meditatie en langdurig bidden niet langer worden gezien als goede christelijke gedragingen. Kortom, de geloofsbeleving die buiten de sfeer van werk en wereld viel, verdwijnt uit de werkelijkheid. Er ontstaat een soort van leegte in de beleving van het niet-rationele.

Vertalingen

In de loop van deze 18de eeuw komen vertalingen van denkwijzen uit China en India naar Europa. De eerste denkers die zich verdiepen in de niet westerse filosofie zijn vaak priesters die naar India of

China reizen. Vooral de meer op de kennis georiënteerde jezuïeten zijn een brug tussen westerse en niet-westerse filosofie. De voor Europa nieuwe denkwijzen werken inspirerend op de westerse filosofie.

Leibniz bijvoorbeeld is onder de indruk van het Chinese denken, vooral de I Tjing, het boek der veranderingen spreekt hem aan. Het denken in termen van processen zoals dat uit de gedachte van een verhouding van yin en yang spreekt, verwerkt Leibniz in zijn filosofisch werk. Het denken van David Hume is vrijwel zeker door het oosterse denken geïnspireerd, want bepaalde gedachtegangen lijken wel overgenomen uit het Boeddhisme. Zelfs Kant lijkt niet aan de beïnvloeding te ontkomen, want zijn opvattingen van het *'Ding an sich'*, uitmondend in een *'Welt an sich'* heeft veel verwantschap met de opvatting van het onkenbare, ongedeelde zijn zoals dat gestalte heeft gekregen als Brahman in het hindoeïstische filosofische denken. Arthur Schopenhauer is heel duidelijk over de invloed die met name de Upanishaden op hem hebben gehad. Hij noemt dit de hoogste vorm van wijsheid die de wereld ooit heeft gezien. Zijn filosofie is een westerse vorm van oosters denken.

Kolonialisme en racisme

Waar er aan de ene kant veel aandacht ontstaat voor het niet westerse denken door de vertalingen en de verhalen van reizigers en missionarissen, is er aan de andere kant juist in de 19de eeuw ook een verschuiving gaande die maakt dat er meer en meer afstand ontstaat naar het niet-westerse denken. Als we lezen hoe racistisch onze grote westerse verlichtingsfilosoof Kant schrijft over de zwarten in de slavernij " Hij is namelijk 'sterk, vleselijk, lenig, maar bij de rijkelijke verzorging van zijn moederland lui, wekelijk en beuzelachtig.' (...)wie een slaaf wordt, heeft een misdaad begaan; slavernij is een 'specifieke vorm van straf voor begane misdaden-een middel ter opvoeding.'"^v dan kunnen we niet anders dan constateren dat de afstand in de loop van de 18de eeuw eerder groter dan kleiner wordt. Kimmerle en andere mensen die zich bezig houden met de comparatieve filosofie vermoeden dat het verschuiven van handelsrelaties naar kolonialisme daar veel mee te maken heeft. In handelsrelaties is er een zekere mate van gelijkwaardigheid noodzakelijk, is er eenmaal sprake van bezetting van een land dan wordt deze bezetting vaak gerechtvaardigd door het stellen dat het land zonder deze bezetters tot niets zou zijn gekomen en om dat te staven worden alle vormen van eigen ontwikkeling of van historische grandeur van landen uit de verhalen weggelaten. Het is interessant om te zien dat ook na het afschaffen van het kolonialisme de eigen filosofische traditie van niet westerse landen vaak minder gedoceerd worden aan universiteiten dan de westerse. Iets wat deze landen in het kader van de mondialisering wellicht een voorsprong zal geven. Waar India en China wel Kant en Hegel en Marx bestuderen in het normale curriculum, is het bestuderen van Avicenna of Confucius aan de Nederlandse universiteiten (nog) zeldzaam.

Twintigste en 21ste eeuw

Paradigma problemen

In de huidige tijd zijn vragen ontstaan die noch in de westerse noch in een van de niet-westerse filosofieën beantwoord worden. De vraag naar de fundering van waarheid is een van de prangenste. Vanaf het moment dat in de westerse exacte wetenschappen ontdekt is dat er een wereld van deeltjes, kleiner dan de atomen, niet voldoet aan wetten waar de wereld van de atomen, moleculen en in het vervolg daarvan, de hele macrokosmos, wel voldoet, heeft een splijting van de

natuurkunde tot stand gebracht. Er zijn nu twee waarheden op de werkelijkheid van toepassing die onverenigbaar zijn met elkaar, maar die in ultimo wel gaan over dezelfde kosmos, alleen de grootte verschilt. Sommige denkers zijn van mening dat de Boeddhistische filosofie soelaas kan bieden, maar er is nog geen eensluitend standpunt hierover.

Mondialisering

Een ander probleem wordt gevormd door de mondialisering. Omdat we met elkaar in contact komen en de westerse wereld gaandeweg haar dominante positie kwijtraakt, ontstaat een noodzaak om een gelijkwaardig contact te ontwikkelen. Hoewel we hebben laten zien dat de verschillende filosofieën en culturen een belangrijke gemeenschappelijke grond hebben, is daar in de ervaring van vandaag de dag nog maar weinig van te merken. De westerse filosofie spat uiteen in vele denkrichtingen die vooral met elkaar gemeen hebben dat de metafysica naar de achtergrond verdwijnt. De metafysica is echter iets dat dragend is voor de verbinding die in de 18de en 19 de eeuw tussen oosterse en westerse denkwijzen tot stand kwam. De aandacht voor de westerse filosofie in andere delen van de wereld neemt daarentegen juist toe. In de buiten academische filosofie is er ook in het westen sprake van een grote bloei van niet westerse filosofie. Van boeddhistisch kloosters op de Groninger klei tot *mindfulness* in het zorgpakket, van zenboeddhisme en *martial arts* als training tot comparatieve filosofie. De mondialisering maakt ook dat er meer en meer bi-culturele denkers ontstaan voor wie de vermenging een feit is en geen doelstelling.

Verbanden en verschillen

De verstrengeling van het oosterse denken met het westerse lijkt een kwestie van tijd en enig geduld, maar er zijn nog een aantal haken en ogen die vooralsnog niet opgelost zijn. Wanneer we naar de groep mensen kijken die zich uit vrije wil onderwerpt aan de regels van de verschillende oosterse scholen, dan betreft dat een specifieke groep die zich uit vrije wil onderwerpt aan de eisen die in de kloosters daarginds worden gesteld. Wanneer we naar de bloei van de oosterse technieken in de westerse wereld kijken dan betreft die bloei enerzijds ook wel een specifieke groep mensen, maar anderzijds zien we ook een duidelijke aanpassing van de oosterse technieken aan de westerse bewuste en onbewuste voorwaarden. Zonder de pretentie dat we die betekenis verlenende waarden in de volgende opsomming allemaal vangen, laten we de naar onze mening belangrijkste de revue passeren:

Vrijheid

De filosofie van de westerse wereld is sterk verweven met de vrijheid. De filosofie is ontwikkeld door en voor vrije mannen met het doel 'het goede leven' gestalte te geven. Daarbij ging dit streven zover dat men zocht naar de ultieme gemoedscrust, wat betekende dat de rationaliteit boven de gevoelens werd gesteld.

In de loop van de westerse geschiedenis is die notie van vrijheid een centraal thema van het politieke denken geworden en behoort het begrip vrijheid tot de meest basale van alle westerse grondrechten.

Vanuit dit perspectief is de onderwerping aan een 'meester' een beweging die moeilijk in overeenstemming is te brengen met het westerse denken. Als wij willen kunnen blijven kiezen wanneer we ons wel of niet laten leiden is de werkelijke beoefening van bijvoorbeeld zen dan wel mogelijk?

Creativiteit

De westerse moderne geschiedenis is, door de aard van zijn ontwikkeling, veel waarde gaan toekennen aan creativiteit. Die creativiteit komt op veel terreinen tot uiting. Binnen het wetenschappelijk denken is het de kern van de vernieuwing. Een nieuw idee dat in een vervolg op het creatieve moment, bevestiging vindt in een wetenschappelijke bewijsvoering, heeft de westerse technische en wetenschappelijke bloei tot stand gebracht. Aan de andere kant van de ontwikkeling zien we het ontstaan van de kunstenaar in de moderne zin van het woord. Het is de mens die vanuit zijn of haar diepste innerlijk een creatieve vorm in de wereld brengt die in haar ongrijpbaarheid voor de wetenschap de toeschouwer of luisteraar ontroert en aanspreekt op een niet-rationeel niveau. Om deze vormen van creativiteit in de samenleving te krijgen, is de vrijheid van het individu voorwaardelijk én moet er een wezenlijke maatschappelijke waardering voor de materialiteit zijn. Deze aandacht voor de materialiteit en het nieuwe lijkt in vele niet-westerse denkrichting nauwelijks aanwezig of wordt apert afgewezen. Het is bijzonder dat onze westerse ontwikkeling binnen het erfgoed van Plato en het christendom aandacht voor deze ondermaanse wereld heeft weten te ontwikkelen. Daarmee bedoelen we niet het pure materialisme, maar ook zorg om het milieu of de naasten kunnen deel van uitmaken deze oriëntatie op de materialiteit.

Gelijkheid

Het begrip gelijkheid is niet, zoals we misschien geneigd zijn te denken, een natuurlijke omgangsvorm. Van nature kennen groepswezens, zoals wij ook zijn, een principiële ongelijkheid. Dit is het gevolg van de overleefkracht van een groepsdier. Het is in de ongelijkheid dat de eigenschappen die in de heersende situatie het meeste kans op overleven geven domineren over andere eigenschappen die in de specifieke situatie van een duidelijk minder belang zijn. De wettelijke gelijkheid van de mens in de westerse samenlevingen is misschien niet overal even volledig gegarandeerd, toch zien we dat over het algemeen in deze samenlevingen gestreefd wordt naar gelijkheid van maatschappelijke kansen voor iedereen, voor man en vrouw, voor blank en niet-blank, voor alle milieus, maar ook voor mensen van verschillende seksuele geaardheid, leeftijd en fysieke conditie. In verreweg de meeste oosterse denkwijzen of het nu gaat om de islam of het boeddhisme moeten we op een of meer van deze gelijkheidservaringen inleveren, waarbij de ongelijkheid van man en vrouw vaak de meest in het oog springende vorm is.

Waarheid

In het westen hebben we een waarheidsvertoog ontwikkeld. Dit waarheidsvertoog is in zijn ontstaan sterk verweven met het wetenschappelijke, rationele denken. Hoewel de waarheidsvinding van de wetenschappen tegenwoordig ernstig onder druk staat, is het op dit ogenblik nog voor eenieder duidelijk dat waarheid een belangrijk en mogelijk onmisbaar element van de structuur van de rechtstaat is. Wanneer de werkelijkheid op moet worden gevat als 'schijn', dan wordt de westerse opvatting van waarheid op een wijze gerelativeerd, die een waarheidsvertoog ontdoet van haar meest basale betekenis. Dat zou voor waarheidsvinding van de rechtstaat en de wetenschap vernietigend zijn.

Individualiteit

Wat in de oosterse denkwijzen wordt beoogd valt in twee richtingen uiteen. Enerzijds is er de confucianistische lijn waarin het individu zich moet onderwerpen aan de maatschappelijke of sociale rol die iemand heeft. Hierbij is de wijze waarop iemand gestalte geeft aan zijn of haar rol veel en veel

belangrijker dan de ervaring van eigenheid die iemand heeft en die uitnodigt tot een unieke invulling van die rol. Anderzijds is er de gerichtheid op het opheffen van de eigen identiteit als een schijngehalte die, wanneer de juiste weg wordt bewandeld, in een verlichte geestelijke staat zonder de oorspronkelijke eigenheid overgaat of leidt tot het verdwijnen uit het rad van wedergeboorte. In beide gevallen verliest de ervaring van 'ik' als een unieke identiteit haar betekenis, in ieder geval die betekenis die we er hier in het westen aan toekennen.

Maakbaarheid

De geschiedenis van het westen kent een aantal eeuwen waarin de westerse mens zich heeft toegelegd op de kennis en technieken om de werkelijkheid zo om te vormen dat lijden en schaarste zo niet werden opgeheven, dan toch aanzienlijk werden verminderd. De oosterse denkwijzen kennen die vorm van maakbaarheid in veel mindere mate. Zij leggen zich toe op de houding die een individu kan innemen tegenover de gebeurtenissen en omstandigheden waarmee een mens wordt geconfronteerd. In plaats van toepassing van het maakbaarheidsprincipe wordt er naar de innerlijke omgang van de mens met zichzelf gekeken en wordt de maakbaarheid op het eigen innerlijk toegepast. In de basis van het Stoïcijnse en Epicuristische denken was dit wel aanwezig, maar in het westen zien we dit tegenwoordig al snel als een moeilijk te verdragen vorm van fatalisme.

Kritiek

Deel van het waarheidsvertoog is het recht om kritiek te hebben. In de verstremgeling van waarheid, individualisme, gelijkheid en vrijheid is het voor een westerling een grondwettelijk recht om kritiek te hebben. We noemen dat vrijheid van meningsuiting. Dit betekent dat we, ook al worden we niet gehinderd door enige kennis over een bepaald onderwerp, toch in vrijheid een mening over dit onderwerp mogen uiten.

In de meeste oosterse scholen is dit ondenkbaar, al was het alleen al door de verhouding van meester en leerling die daar als een basale verhouding bestaat.

Tot slot

Het gevormde bewustzijn was, zoals beschreven, eerst een overleefbewustzijn. Toen er een soort van toegang tot de rest van de menselijke vermogens was gevonden, kwam de mens in contact met idealen, met menselijke wensen die er wel waren, maar die niet in de werkelijkheid gevonden konden worden. In het onbewuste ontdekte men de compassie en de verbeeldingskracht. En zo zien we dat in alle axiale denkwijzen deze twee elementen terug te vinden zijn.

Wanneer we op deze wijze naar de verschillende denkwijzen kijken, dan zien we een patroon dat pas in de moderne tijd betekenis kon krijgen. Of we nu naar de maieutische methode van Socrates kijken, of naar Aristoteles' zoeken naar het gouden midden, of naar de meditatietechnieken van het hindoeïsme en het boeddhisme, steeds weer zien we pogingen om de stem van het onbewuste een nieuw en groter belang te geven. Ook zien we hoe het onbewuste zich manifesteert in de vorm van een wereld 'zoals die zou moeten zijn'. Het nirwana, de vereniging van het atman met het brahman, de moeiteloze voortgang van tao, de hemel en het walhalla zijn alle vormen waarin die wereld vorm krijgt. Het onbewuste als bron van onze intuïtie, wordt hier in termen beschreven die we tegenwoordig anders kunnen interpreteren dan toen.

Er lijkt vandaag de dag een groot verschil tussen het rationele denken aan de ene kant en de metafysica en theologie aan de andere kant. Zeker in de academische filosofie zien we daardoor weinig aandacht voor de oosterse filosofie. Veelal wordt het ondergebracht bij godsdienstwetenschappen. Er is daarentegen in de niet westerse wereld wel aandacht voor de westerse canon van de filosofie. Zo wordt Hegel bestudeerd in China en Japan en Foucault in Iran.

Als we denk inhouden van de verschillende filosofieën zouden kunnen zien als een poging om narratief om te gaan met de problemen waar de wereld de mens voor stelt, zou het westers denken nieuwe vormen kunnen vinden. Al die denkbeelden van werelden en werkelijkheden die na buitengewone inspanning of slechts na de dood kunnen worden bereikt, behoren niet tot een domein van bijgeloof, het zijn beelden van een menselijk potentieel. Deze denkbeelden weerspiegelen een diepgevoelde menselijke behoefte die in de werkelijkheid van geweld, leugen en bedrog onbereikbaar lijkt te zijn, maar die misschien wel een dwingende oproep aan ons allemaal doet waar we gevolg aan moeten geven, zeker nu we aan de ene kant zoveel macht over de natuur hebben verworven dat we onszelf en de aarde zouden kunnen vernietigen en we anderzijds de technische kennis en kunde hebben om een wereld te maken zonder armoede en met uitsluiting van heel veel lijden. Dat is een ideëel geluid, maar in een mondialiserende wereld is het in elk geval een geluid dat de kloven die we tussen de verschillende culturen ervaren zo niet kunnen dichten, dan toch in ieder geval kleiner kunnen maken. Wanneer we een 'wereld zoals die zou moeten zijn' als een gedeeld perspectief kunnen hanteren in de manier waarop de verschillende culturen met elkaar overleggen, dan is er weer een gedeelde horizon. Hebben we een gedeelde horizon, dan kan er een gemeenschappelijk streven ontstaan. We kunnen dan wel verschillend over dingen denken, maar we hebben dan een perspectief waarin we over gemeenschappelijke belangen en ideeën kunnen spreken. De interculturele filosofie zou een bijdrage kunnen leveren aan een nieuw perspectief, wellicht een nieuw paradigma, dat nodig is omdat het oude paradigma dat we in het westen hebben ontwikkeld aan de hand van Descartes niet meer toereikend is. De scheiding lichaam-geest, het waarheidsconcept en de maakbaarheid van een wereld die bij het individuele ik begint staan allemaal onder kritiek. Om te kunnen beginnen aan interculturele uitwisseling is het echter ook noodzakelijk dat we afstand nemen van ons beeld van de wereldgeschiedenis en onszelf als westerse denkers niet als maatstaf nemen en dat zal nog een hele attitudeverandering vragen. De *openmindedness* van een dergelijke uitwisseling vraagt dat we ons willen laten verleiden tot anders denken.

Kimmerle zoekt de basis van de interculturele filosofie in de dialoog en zegt dat hij streeft naar een dialoog waarbij anders dan in discours van Habermas het niet gaat om redelijke argumenten, maar om de verwachting dat de ander mij iets kan zeggen dat ik nooit tegen mijzelf had kunnen zeggen.^{vi}

-
- ⁱ Hadot, P. (2003). *Filosofie als een Manier van Leven* (Z. Pennings, Vert.). Amsterdam: Ambo.
- ⁱⁱ Jaspers, K. (1956). *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*. Frankfurt/Hamburg: Fischer Bücherei.
- ⁱⁱⁱ Nussbaum, M. (2006). *De Breekbaarheid van het Goede: Geluk en ethiek in de Griekse filosofie en literatuur* (P. Adelaar, Vert.). Amsterdam: Ambo.
- ^{iv} Jaspers, (1956)
- ^v Kimmerle, H. (2015). *Interculturele filosofie, een studieboek*. Antwerpen, Apeldoorn: Garant.(blz. 51)
- ^{vi} Kimmerle, H. (2015). (blz. 15)